

પચ્ચસૂત્રના કર્તા કોણ, ચિરન્તનાચાર્ય કે આ. હરિભદ્ર ?

- વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

પચ્ચસૂત્ર એ જૈન સાધુઓમાં સૈકાઓથી અત્યંત આદર પ્રાપ્ત કરનારો ગ્રંથ છે. આત્માના ઋધ્વીકરણની અને ચિત્તશુદ્ધિની, એમાં રજૂ થયેલી તાત્ત્વિક / આધ્યાત્મિક, અનુભૂત અને વ્યવસ્થિત પ્રક્રિયાને કારણે, પ્રાકૃત ભાષામાં ટૂંકાં વાક્યો દ્વારા નિખરતી રમણીયતા ધરાવતો આ ગ્રંથ, કદમાં નાનો હોવા છતાં તેની લોકપ્રિયતા બહુ મોટી છે.

આ લઘુ ગ્રંથ ઉપર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે નાની પળ સરસ અને સરઠ્ઠ વૃત્તિ રચી છે. જેનાં વિવિધ સંસ્કરણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને તેનું સંશોધિત સંસ્કરણ,^૧ દિલ્હીથી પ્રગટ થયું છે.

ચિત્તશોધન અને આત્મસાધનાના માર્ગના સાધકો માટે કાયમ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહેનાર આ પંચસૂત્ર પરત્વે વિચિત્ર બાબત એ છે કે તેના કર્તા કોણ - એ અદ્યાવધિ અજ્ઞાત જ રહ્યું છે. તેના કર્તા અંગે કોઈએ વિશેષ લક્ષ્ય આપીને સંશોધનના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારણા પળ કરી નથી ; બલકે પરંપરાથી ચાલી આવતી 'આ કૃતિ ચિરંતનાચાર્યે રચી છે' તેવી વાતને જ પ્રામાણભૂત હકીકત સૌએ માની લીધી છે. જો કે 'ચિરન્તનાચાર્ય' શબ્દના અર્થમાં બે અભિપ્રાયો પડ્યા છે : ૧. ચિરન્તન એટલે પ્રાચીન આચાર્યની રચના અને ૨. 'ચિરન્તન' નામના કોઈ આચાર્યવિશેષની રચના. પરંતુ આ બેમાં પ્રથમ અર્થઘટનને જ સાર્વત્રિક સ્વીકૃતિ મળી છે.

આ ગ્રંથના કર્તૃત્વ વિશે બહુ થોડો ઝહાપોહ થયો છે ખરો, પળ તેમાં દરેક ઝહાપોહ કરનાર, છેવટે, 'આ અજ્ઞાતકર્તૃક છે' તેવા નિષ્કર્ષ પર આવીને અટકી ગયા છે. આપણે તે દરેક અભિપ્રાયો, શરૂઆતમાં જ, જોવા જોઈએ.

(૧) પ્રો. વી. એમ. શાહ, તેમણે કરેલા પચ્ચસૂત્ર ના સંપાદનની ભૂમિકામાં બે વાતો / કલ્પનાઓ આ પ્રમાણે નિર્દેશે છે :

1. It is composed according to him by ચિરન્તનાચાર્ય - meaning ancient preceptors or preceptor with the name ચિરન્તન. The first meaning is more likely. It is difficult to assign individual authorship to books like this.^૨

2. The term चिस्तनाचार्यैः does not help us much in deciding the authorship. The plural form can be used out of respect for the author. At the same time it is very likely that ancient authors might have composed *sūtrās* and *Haribhadrāsūri* might have put them together.³

(२) प्रो. के. वी. अभ्यंकर लखे छे ;

The *Pañcasūtra* which is a small elegant treatise written by some old writer whose name has still remained unknown.⁴

(३) प्रो. डॉ. ए. एन. उपाध्ये नोंधे छे ;

It is not possible to talk of individual authorship with regard to works like *Pañcasūtra*. The basic contents of this book are as old as Jainism. They are a literary heirloom preserved in the memory of jain monks.⁵

(४) अने प्रो. वी. एम. कुलकर्णी स्पष्टता साथे कहे छे के :

The language of post-canonical Jain works is partly Prakrit-the so called-Jaina *Mahārāṣṭri* and partly Sanskrit. The language of the known Prakrit works of Haribhadra is Jaina *Mahārāṣṭri* whereas the present work is written in *Ardhamāgadhī* prose; and this prose shares quite a few peculiarities of the diction and style of the canonical works. This fact suggests that *Acāryā* Haribhadra was possible not its author. It is not unlikely that the author of *Pañcasūtra* regarded the contents of the text as the property of the entire Jaina Samgha and preferred to remain anonymous. It is also suggestive of its early date of composition. How early it is difficult to say. Since Haribhadra does not know who its author was. We may not be far wrong in saying that it was composed about a century or so before *Acāryā* Haribhadra flourished.⁶

उपरना चार अभिप्रायोनों सार ए छे के आ चारेय विद्वानों, पञ्चसूत्रना कर्ता आ.हरिभद्रसूरिजी नथी ए बाबतमां स्पष्ट छे अने एक मत धरावे छे. तो मुनि श्रीजंबूविजयजी पञ्चसूत्र ना कर्ता तरीके आ.हरिभद्रसूरिजी संभवित

હોય તો ના નહિ એવું વલણ ધરાવતા હોવા છતાં, સ્પષ્ટ પ્રમાણોના અભાવમાં તે અંગે સ્પષ્ટ વિધાન ન કરતાં, ‘ચિરન્તનાચાર્યરચિત’ એવી પરંપરાને જ યથાવત્ સ્વીકારે છે.^૭

વિદ્વાનોનાં આ મંતવ્યો તથા આરૂઢ પરંપરાની સામે મારું સ્પષ્ટ વિધાન છે કે પંચસૂત્રના કર્તા સ્વયં આ.હરિભદ્રસૂરિજી જ છે, અને બીજું કોઈ જ નહિ જ. મારા આ વિધાનના સમર્થનમાં હું કેટલાંક, અંતરંગ-બહિરંગ પરીક્ષણો રજૂ કરીશ.

૧. પંચસૂત્રની ટીકાની સમાપ્તિ થાય છે ત્યાં, છેવટે, ત્રણ વાક્યો આવે છે: ‘પ્રવ્રજ્યાફલસૂત્રં સમાપ્તમ્ । એવં પંચમસૂત્રવ્યાખ્યા સમાપ્તા ॥ સમાપ્તં પંચસૂત્રકં વ્યાખ્યાનતોઽપિ ॥’^૮

આ ત્રણ વાક્યોમાં ત્રીજું વાક્ય યાસ્ય ધ્યાન આપવાજોગ છે. આ ત્રીજું વાક્ય ટીકાકારનું છે, અને તેથી તે યાસ્ય ‘સમાપ્તં પંચસૂત્રકં વ્યાખ્યાનત:’ એ રીતે; અને વસ્તુતઃ જો ટીકાકાર અને સૂત્રકાર જુદા જ હોય તો ‘સમાપ્તા પંચસૂત્રકટીકા’ આવું જ હોવું જોઈતું હતું. જ્યારે અહીં તો ‘સમાપ્તં પંચસૂત્રકં વ્યાખ્યાનતોઽપિ’ એવું વાક્ય છે, એ અને એમાંનો છેવટે મૂકાયેલો ‘અપિ’ શબ્દ સૂચક મહત્ત્વ ધરાવે છે. એ ‘અપિ’ સૂચવે છે કે ‘પંચસૂત્રક વ્યાખ્યારૂપે પળ પૂર્ણ થયું ; અર્થાત્ , તે મૂળસૂત્રરૂપે તેમ જ વ્યાખ્યારૂપે — બન્ને રૂપે સમાપ્ત થયું.’ આમાંથી જો ‘અપિ’ શબ્દ કાઢી લઈએ, તો એવો અર્થ થશે કે ‘પંચસૂત્ર વ્યાખ્યારૂપે સમાપ્ત થયું’ એક ‘અપિ’ શબ્દ વધે છે ને આશ્ચર્ય અર્થ-સંદર્ભ બદલાઈ જાય છે. એ સૂચવે છે કે જો ટીકાકાર અને સૂત્રકાર બે અલગ વ્યક્તિ હોત તો આવો પ્રયોગ — આવું વાક્ય કદી થઈ શકે નહિ; બન્ને-સૂત્ર અને ટીકા-ના પ્રણેતા એક/અભિન્ન વ્યક્તિ હોય તો જ આવું વાક્ય તે પ્રયોજી શકે. હવે ટીકાકાર કોણ છે તે તો નક્કી જ છે. એથી એમને જ સૂત્રકાર પળ માનીએ તો જ આવો વાક્યપ્રયોગ સુસંગત બને.

કોઈ એમ કહી શકે કે મૂળ સૂત્રની સમાપ્તિ થઈ ત્યાં સૂત્રકારે જેમ ‘સમત્તં પંચસુત્તં’^૯ એ વાક્ય સૂત્રસમાપ્તિ સૂચવવા માટે પ્રયોજ્યું છે તેમ અહીં, તે વાક્યના અનુસંધાનમાં, ટીકાકારે, ટીકાસમાપ્તિ સૂચવવા માટે આ વાક્ય પ્રયોજ્યું

છે. તેથી તેને મૂળ સૂત્ર અને તેના કર્તા સાથે સાંકળવાનું બરાબર નથી.

આના જવાબમાં એટલું જ કહી શકાય કે આવું હોય તો ટીકાકાર, ઉપર કહેવાયું છે તેમ, ‘સમાસં પञ્ચસૂત્રકં વ્યાખ્યાનતઃ’ કે ‘સમાસા પञ્ચસૂત્રકકટીકા’ એટલું જ કહી શક્યા હોત, ને તે જ યોગ્ય પળ ગણાત. વળી, આગળ ઉપર ‘પञ્ચસૂત્રકટીકા સમાસા’^{૧૦} એવું સ્વતંત્ર વાક્ય-ટીકાકારે જ લખેલું- આવે તો છે. એ વાક્યને લીધે પેલા વાક્ય (સમાસં પञ્ચસૂત્રકં વ્યાખ્યાનતોઽપિ) નો આશય સંદર્ભ આપો આપ બદલાઈ જાય છે, અને ટીકાકારે લખેલું એ વાક્ય, ટીકાકાર અને સૂત્રકારની અભિન્નતાનું સ્પષ્ટ સૂચન આપે છે. આમ છતાં, આગળ આવનારા મુદ્દાઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ વાત વિચારીશું, તો આ શંકા અસ્થાને હોવાનું સમજી શકાશે.

બીજી વાત, મૂળ સૂત્રકારે તો ‘સમત્તં પञ્ચસુત્તં’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, એમાં ‘પञ્ચસૂત્ર’^{૧૧} સમાસ થયાનો નિર્દેશ છે, ‘પञ્ચસૂત્રક’ નહિ. હવે ટીકાકાર તો લખે છે કે ‘સમાસં પञ્ચસૂત્રકં’, અન્યત્ર પણ સર્વત્ર^{૧૨} ટીકાકાર આ રચનાને પञ્ચસૂત્રક તરીકે જ ઓળખાવે છે. તો શું મૂળકારે આપેલ નામ સાથે હરિભદ્રસૂરિ જેવા સમર્થ વિવરણકાર આ રીતની છૂટ લે ખરા ? એવી છૂટ લેવાનું યોગ્ય ગણાય ખરું ? બલ્કે તેમના જેવા પ્રાચીન વિવરણકાર તો મૂળ સૂત્રકારના અક્ષરે-અક્ષરને વળગીને જ ચાલે. અને તેથી જ અનુમાન કરી શકાય છે કે જો ટીકાકાર સ્વયં સૂત્રના પ્રણેતા હોય તો જ, પોતાની લખેલી વાતમાં પોતે યથેચ્છ ઉમેરો કરી શકે એ ન્યાયે, મૂળ સૂત્રને ‘પંચસુત્ત’ એવું નામ પોતે જ આપ્યું હોય તોય ટીકામાં અને ટીકાના અંતે ‘પञ્ચસૂત્રક’ એવું નામ આપી શકે.

૨. ‘સમાસં પञ્ચસૂત્રકં વ્યાખ્યાનતોઽપિ’ એ વાક્યની પછી, ટીકાકારે કેટલાંક ભાવસભર વાક્યો મૂક્યાં છે : ‘નમઃ શ્રુતદેવતાયૈ ભગવત્યૈ । સર્વનમ-સ્કારાર્હેભ્યો નમઃ । સર્વવન્દનાર્હાન્ વન્દે । સર્વોપકારિણામિચ્છામો વૈયાવૃત્ત્યમ્ । સાર્વાનુભાવાદૌચિત્યેન મે ધર્મે પ્રવૃત્તિર્ભવતુ । સર્વે સત્ત્વાઃ સુખિનઃ સન્તુ, સર્વે સત્ત્વાઃ સુખિનઃ સન્તુ, સર્વે સત્ત્વાઃ સુખિનઃ સન્તુ ॥’^{૧૩}

વિવરણકારોની એ પરંપરા રહી છે કે તેમનું કામ સૂત્રકારે કે ગ્રંથકારે

વર્ણવેલી વાતોનું અક્ષરશઃ વિવરણ કરવાનું જ છે. એ કામ પૂરું થાય એટલે સમાપ્તિસૂચક પદ્ય/પદ્યો કે પંક્તિઓ લખીને ટીકાકાર વિરમી જતા હોય છે ; પળ એ પછી એ-વિવરણકાર પોતાના તરફથી કાંઈ પળ ઉમેરો કરવાનું સાહસ કદી કરતા નથી. સ્વદ આ.હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના જ ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ અને ‘પદ્મવસ્તુક’ જેવા ગ્રંથોની સ્વોપજ વિવૃત્તિઓમાં પળ આવી છૂટ લીધી નથી, કે ‘અષ્ટકપ્રકરણ’ કે ‘ષોડશકપ્રકરણ’ ની ટીકામાં તેના સમર્થ ટીકાકારોએ પળ આવી છૂટ લીધી નથી. આથી ઉપર સૂચવેલી પરંપરાનો ધ્યાલ આપણને મળી શકે છે.

આ પરંપરાથી તદ્દન કુલટું, પંચસૂત્ર ની ટીકા પૂરી થયા પછી શ્રીહરિભદ્રાચાર્યે, ભલે સંસ્કૃતમાં જ પળ, મૂળ સૂત્રની હરોળમાં મૂકી શકાય તેવી શૈલીએ આ છ જેટલાં વાક્યો મૂક્યાં છે. આ વાક્યો ‘પદ્મસૂત્ર’ ના પ્રથમ ‘પાપપ્રતિઘાતસૂત્ર’ ના અંતિમ-પંદરમા ગદ્યખંડ ‘નમો નમિયનમિયાણં ।’^{૧૪} સાથે સરખાવીએ તો, બન્નેની શૈલીમાં અને રજૂઆતમાં, ભાષાભેદને બાદ કરતાં, કોઈ જ તફાવત જડે તેમ નથી. તેમાંય ટીકાગત ગદ્યખંડમાંનું ‘સર્વનમ-સ્કારાર્હેભ્યો નમઃ’^{૧૫} એ વાક્ય તથા ‘સર્વે સત્ત્વાઃ સુખિનઃ સન્તુ (૩ વાર)’^{૧૬} એ વાક્ય તો અનુક્રમે, સૂત્રગત ગદ્યખંડનાં ‘નમો સેસ (અહીં નમોઽસેસ હોય તો બહુ રોચક અને સુસંગત લાગે) નમોદ્ધારારિહાણં’^{૧૭} એ વાક્યની તથા ‘સુહિણો ભવંતુ જીવા’^{૧૮} આ વાક્યની છાયારૂપ જ લાગે છે.

આ બાબત સ્પષ્ટપણે એમ માનવા પ્રેરે છે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ જ મૂળ સૂત્રના પળ કર્તા છે અને તેથી જ તેમણે, ભાવવિભોર ક્ષણોની અનુભૂતિ કરતાં કરતાં, ટીકામાં પળ આ ગદ્યખંડ ઉમેર્યો છે. જો પોતે સૂત્રકાર ન હોત પળ ફક્ત ટીકાકાર જ હોત તો તેમણે આવી છૂટ ન લીધી હોત, એમ કહેવું વધુ પડતું નથી લાગતું.

૩. સત્તરમા-અઢારમા સૈકામાં થયેલા, સમર્થ તાર્કિક અને ‘લઘુ હરિભદ્ર’ એવું બિરુદ મેળવનાર મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિએ, તેમના ‘ધર્મપરીક્ષા’ નામે ગ્રંથમાં, જ્યારે પદ્મસૂત્ર ની સાક્ષી લેવાનો અવસર ઉપસ્થિત થયો ત્યારે, તેને

માટે આ રીતે વાક્ય મૂક્યું છે : પાપપ્રતિઘાતગુણબીજાધાનસૂત્રે હરિભદ્રસૂરિભિર-
પ્યેતદ્ભવસમ્બન્ધિ ભવાન્તરસમ્બન્ધિ વા પાપં યત્-તત્પદાભ્યાં પરામૃશ્ય
મિથ્યાદુ-ષ્કૃતપ્રાયશ્ચિત્તેન વિશોધનીયમિત્યુક્તમ્ । તથા હિ- 'સરણમુવગઓ
અ એસિ.... ઇત્થ મિચ્છામિ દુક્કડં ૩૥''

(અર્થાત્ , હરિભદ્રસૂરિએ પળ, આ ભવ સંબંધી અને ભવાંતર સંબંધી
પાપનો 'યત્ તત્' પદો વડે પરામર્શ કરીને તેને મિથ્યાદુષ્કૃતરૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા
શોધવાનું છે એમ કહ્યું છે. એ આ રીતે- 'આમ કહીને આ પછી પંચસૂત્રના પ્રથમ
સૂત્રનો એક ગદ્યખંડ મૂક્યો છે અને તે પછી તેનું અર્થઘટન ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિ-
જયજીએ પોતાની રીતે કર્યું છે તે છે.)

ઉપર જણાવેલા પાઠમાં શ્રીયશોવિજયજીએ 'પાપપ્રતિઘાતગુણબીજાધાન-
સૂત્રવૃત્તૌ શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિરપ્યુક્તમ્' એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે, પળ 'પાપપ્રતિઘાતગુણ-
બીજાધાનસૂત્રવૃત્તૌ' કે 'પંચસૂત્રવૃત્તૌ' એવું નથી લખ્યું તે નોંધપાત્ર મુદ્દો છે. આ
સૂચવે છે કે યશોવિજયજી પાસે કોઈ એવી ખાતરીભરેલી પરંપરા વિદ્યમાન હશે
કે જેમાં પંચસૂત્ર હરિભદ્રસૂરિની રચના હોવાનું સ્પષ્ટતયા પ્રાપ્ત હોય. એ સિવાય
તેઓ સહેલાઈથી, વગરવિચાર્યે આવું માની લે અને આવો વાક્યપ્રયોગ કરે તે
સંભવિત નથી લાગતું.

૪. પંચવસ્તુક, પંચસૂત્રક, અષ્ટક, ષોડશક, વિંશિકા, પંચાશક -
આ પ્રકારનાં નામો એ જૈન સાહિત્યજગતમાં માત્ર હરિભદ્રાચાર્યના જ ફાળે જતી
વિશેષતારૂપ છે. બીજા કોઈ પળ કર્તાએ આ પ્રકરણને 'પંચસૂત્ર' કે 'પંચસૂત્રી'
નામે જ ઓળખાવ્યું હોત. પંચસૂત્રક નામ હરિભદ્રસૂરિજીને જ સૂઝે. પંચસૂત્રક
ની વ્યુત્પત્તિ અંગે માર્ગદર્શન આપતાં મુનિ શ્રીજંબૂવિજયજી લખે છે કે -

'આ.હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે રચેલા એક ગ્રંથનું નામ વ્યવહારમાં 'પંચવસ્તુ'
એ રીતે પ્રચલિત છે, છતાં તેમણે તો તેનું 'પંચવસ્તુક' નામ રાખેલું છે, અને તેની
વ્યુત્પત્તિ પળ એ રીતે જ તેમણે દર્શાવેલી છે. જુઓ આ પંચસૂત્રક ગ્રંથમાં પૃ. ૮૦
ટિ. ૫. 'પંચસૂત્રક' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પળ એ રીતે જ સમજી
લેવાના છે.'^{૨૦}

આ માર્ગદર્શન, ઉપર નોંધેલી મારી કલ્પના કે 'આવાં નામો તો હરિભદ્રા-ચાર્યની જ વિશેષતારૂપ છે.' તેને જ પ્રોત્સાહન આપનારું છે.

૫. સૌથી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે આપણે 'પદ્મસૂત્ર' નાં તથા હરિભદ્રસૂરિજીએ રચેલા અન્ય ગ્રંથોમાં આવતાં વાક્યો, વાક્યખંડો અને શબ્દોનું શાબ્દિક અને આર્થિક સામ્ય તપાસવું જોઈએ. આ પ્રકારનું અંતરંગ પરીક્ષણ આ ગ્રંથના કર્તૃત્વ અંગે નિર્ણય લેવામાં સબલ્લ સહાયક સાધન સાધન બની શકે. આથી આપણે 'પદ્મસૂત્ર' ના કેટલાક અંશોની શક્ય એટલી તુલના હરિભદ્રસૂરિચિત 'વિંશતિવિંશિકા', 'ધર્મબિન્દુ', 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય', 'ષોડશક' इत्यादि ગ્રંથોના અંશો સાથે કરીએ :

૧. 'પદ્મસૂત્રક' ના ચતુર્થ સૂત્રમાં 'વ્યાધિતસુક્રિયાજ્ઞાત' આવે છે, તે આ પ્રમાણે છે : 'વાહિયસુક્રિયાનાણાં, સે જહા કેઙ્ગ મહાવાહિગહિએ, અણુભૂયતલ્લેયણે, વિણ્ણાયા સલ્લેયણ, નિલ્લિણે તત્તઓ, સુવેજ્જવયણેણ સમ્મં તમવગચ્છિય જહાવિહાણઓ પવત્તે સુકિરિયં, નિરુદ્ધજહિચ્છાચરે, તુચ્છપત્થપોઈ મુચ્છમાણે વાહિણા નિયત્તમાણવેયણે સમુલ્લભ્મારોગં પવટ્ઠમાણતલ્લભાવે, તલ્લાભનિલ્લુઈએ તપ્પડિલ્લંધાઓ સિરાવારાડજોગે વિ વાહિસમારોગવિણ્ણાણેણ ઇટ્ઠનિલ્લપ્પત્તીઓ અણાકુલભાવયાએ કિરિયોવ-ઓગેણ, અપીડિએ, અલ્લહિએ, સુહલેસસાએ વલ્લહિ, વેજ્જં ચ બહુ મત્તરૂ'²¹ इत्यादि.

આજ વ્યાધિતસુક્રિયાજ્ઞાત જરાક જુદા શબ્દ અને સંદર્ભમાં 'વિંશતિ-વિંશિકા' ની ૧૨મી વિંશિકાની ગાથા/પંક્તિઓમાં જોવા મળે છે :

'નો આરસસ રોગો નાસઈ તહ ઓસહસુઈએ ॥૧૨॥
 ન ય વિવરીએણેસો કિરિયાજોગેણ અવિ ય વલ્લેહિ ।
 ઇય પરિણામાઓ ખલુ સલ્લં રુ જહુત્તમાયરૂ ॥૧૩॥
 થેવોડવિત્થમજોગો નિયમેણ વિવાગદાસણો હોઈ ।
 પાગકિરિયાગઓ જહ નાયમિણં સુપ્પસિલ્લં તુ ॥૧૪॥
 જહ આરસસ રોગલ્લયત્થિણો દુલ્લરા વિ સુહહેઠ ।
 ઇત્થ ચિગિચ્છાકિરિયા તહ ચેવ જહસસ સિલ્લપ્પત્તિ ॥૧૫॥²²

અને આ જ વાત ૧૨મા ષોડશકની સોઝમી આર્યામાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે મળે છે :

‘વ્યાધ્યભિભૂતો યદ્વન્નિર્વિણ્ણસ્તેન તત્ત્રિયાં યત્તાત્ ।
સમ્યકરોતિ તદ્વદ્ દીક્ષિત ઇહ સાધુસચ્ચેષ્ટામ્ ॥’^{૨૩}

૨. ‘પચ્ચસૂત્ર’ ના ચોથા સૂત્રમાં આવતો એક વાક્યસમૂહ આવો છે :

‘સે સમલેદ્ધુકંચણે સમસન્નુમિતે નિયત્તગ્ગહદુક્ખે પસમસુહસમેણ સમ્મં સિવ્વખમાઇયઇ, ગુસ્સુલવાસી, ગુસ્સુલિબ્બદ્ધે, વિણીણ, ભૂયત્થદરિસી, ન ઇઓ હિયતરંતિ મત્તઇ, સુસ્સૂસાઇગુણજુત્તે તત્તાભિનિવેસા વિહિપરે પરમમંતે ત્તિ અહિજ્જઇ સુત્તં’ ॥^{૨૪}

આ વાક્યોનો જ ભાવાર્થ ધરાવતી અને અંશતઃ શાબ્દિક સામ્યવાળી, બારમી વિંશિકાની ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે :

‘ઇત્થ વિ હોદ્ધગસુહં તત્તો એવોપસમસુહં ॥૪॥
સિવ્વહાદુગંમિ પીઈ જહ જાયઇ હંદિ સમણસીહસ્સ ।
તહ ચક્કવટ્ટિણો વિ હુ નિયમેણ ન જાડ નિયકિચ્ચે ॥૫॥
ગિણ્હઇ વિહિણા સુત્તં ભાવેણ પરમમંતસ્સ ત્તિ ॥’^{૨૫}

૩. ચોથા સૂત્રમાં જ ‘આયઓ ગુસ્સહુમાણો અવંઙ્ગકારણત્તેણ । અઓ પરમગુસ્સંજોગો । તઓ સિદ્ધી અસંસયં’^{૨૬} એવો પાઠ છે, તેની સાથે સંપૂર્ણ સામ્ય ધરાવતી બીજા ષોડશકની આ કારિકા જુઓ :

ગુરુપારતન્ન્યમેવ ચ તદ્ધુમાનાત્ સદાશયાનુગતમ્ ।
પરમગુરુપ્રાપ્તેરિહ બીજં તસ્માચ્ચ મોક્ષ ઇતિ ॥૧૦॥^{૨૭}

ખૂબી તો અહીં એ છે કે ‘પચ્ચસૂત્ર’ ના પાઠમાં આવતા ‘અવંઙ્ગકારણત્તેણ’ પદનો અર્થ, તેની ટીકામાં ‘મોક્ષં પ્રત્યપ્રતિબદ્ધસામર્થ્યહેતુત્વેન’ એવો કર્યો છે, અને ષોડશક ના પદમાં રહેલા ‘સદાશયાનુગતં’ પદનો અર્થ પણ, તેના ટીકાકારોએ ‘સદાશયઃ સંસારક્ષયહેતુર્ગુસ્સયં મમેત્યેવંભૂતઃ કુશલપરિણા-મસ્તેનાનુગ’^{૨૮} તં ગુસ્સપારતન્ન્યં’^{૨૯} એવો જ કર્યો છે. આથી આ બન્ને અલગ ગ્રંથોના પાઠોનું શાબ્દિક જ નહિ, આર્થિક સામ્ય પણ હતું થાય છે.

૪. 'પચ્ચસૂત્ર' ના પાંચમા સૂત્રમાં આવતા -

'નિદંસણમેત્તં તુ નવરં, સવ્વસત્તુક્ખણે સવ્વવાહિવિગમે સવ્વત્થ-
સંજોગેણ સવ્વિચ્છંસંપત્તીએ જારિસમેયં એત્તોઽણંતગુણં ય્હુ તં, ભાવસત્તુ-
ક્ખયાદિતો । રાગાદયો ભાવસત્તુ, કમ્મોદયા વાહિણો, પરમલબ્ધીઓ ઉ
અત્થા, અણિચ્છેચ્છં ઇચ્છં । એવં સુહુમમેયં, ન તત્તઓ ઇયરેણ ગમ્મઇ,
જઇસુહમિવાજઇણા, આરુગસુહં વ રોગિણ ત્તિ વિભાસા ॥^{૩૦}

આ પાઠનું, વીશમી 'સિદ્ધસુખવિશિકા' ની નિમ્નોક્ત ગાથાઓ :

'જં સવ્વસત્તુ તહ સવ્વવાહિ સવ્વત્થ સવ્વમિચ્છણં ।
સ્થય-વિગમ-જોગ-પત્તીહિં હોઇ તત્તો અણંતમિણં ॥૩॥
રાગાઈયા સત્તુ કમ્મદુયા વાહિણો ઇહં નેયા ।
લબ્ધીઓ પરમત્થા ઇચ્છંઽણિચ્છેચ્છઓ ય તહા ॥૪॥
અણુહવસિદ્ધં એયં નારુગસુહં વ રોગિણો નવરં ।
ગમ્મઇ ઇયરેણ તહા સમ્મમિણં ચિંતિયવ્વં તુ ॥૫॥^{૩૧}

સાથેનું સામ્ય કેટલું વિસ્મયપ્રેરક છે તે સ્વયંસ્પષ્ટ છે.

૫. આ જ રીતે, પાંચમા સૂત્રના 'જત્થ એગો તત્થ ણિયમા અણંતા'^{૩૨}
એ વાક્યને ૨૦મી વિશિકા ની ૧૮મી ગાથાના 'જત્થ ય એગો સિદ્ધો તત્થ
અણંતા'^{૩૩} એ અંશ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

વળી, પાંચમા સૂત્રમાં એક વાક્ય આવે છે : 'ન સત્તા સદંતરમુવેઇ'^{૩૪}.
આ વાક્ય એક સબલ અને દાર્શનિક યુક્તિસ્વરૂપ છે, જે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં
પણ, બંધબેસતું આવી શકે તેવું હોવાથી, ત્યાં પ્રયોજી શકાય છે. અને આથી
જ વીશમી વિશિકા માં ૧૯મી ગાથામાં આ જ યુક્તિ-વાક્યને શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
મહારાજે પ્રયોજી બતાવ્યું છે :

'એમેવ ભવો ઇહસ ણ જાઉ સત્તા તયંતરમુવેઇ ।'^{૩૫}

અહીં પ્રો. કે. વી. અભ્યંકરે 'વિંશતિવિશિકા' ના પોતાના સંપાદનમાં
સ્વીકારેલો અને પરંપરાગત રીતે સર્વત્ર પ્રચલિત પાઠ આમ છે :

‘એમેવ ભવો ઇહરા ણ જાઠ સન્ના તયંતરમુવેઈ’^{૩૬} આ પાઠ હવે, ‘પઞ્ચસૂત્ર’ ગત આ ‘ન સત્તા સદંતરમુવેઈ’ એ વાક્ય અને તેના પ્રયોગનો પદ્ધતિ જોયા પછી અશુદ્ધ પ્રતીત થાય છે. લેખકદોષથી ‘સત્તા’નું ‘સન્ના’ થયું હશે, અથવા વાંચનારે તેને છોટું વાંચ્યું હોય એવું એ બને. અને કોઈ કોઈ હસ્તપ્રતિમાં ‘એમેવ ભવો’ પાઠ મળે છે જ. આથી, ‘સત્તા ન તયંતરમુવેઈ’ એવું વાક્ય જ આ સ્થળે અર્થસંગત અને બંધબેસતું પળ આવે છે. અને આ જોતાં ‘વિશિકા’ ના અને ‘પઞ્ચસૂત્રક’ ના પ્રણેતા એક જ આચાર્ય હોવાની ધારણા બિલકુલ નિઃસંદેહ બને છે.

૭. ‘પઞ્ચસૂત્રક’ માં પાંચમા સૂત્રમાં :

‘ણ દિદિક્ષા અકરણસ્સ । ણ યાદિદ્ઘમ્મિ એસા । ણ સહજાણિવિત્તી । ણ નિવિત્તીએ આયદ્ધાણં । ણ યણ્ણહા તસ્સેસા । ણ ભવ્વત્તતુલ્લખાણં । ણ કેવલજીવસ્સ્વમેયં ।’^{૩૭}

ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આવતી ચર્ચા જ, બીજી ‘લોકાડનાદિત્વવિશિકા’ની :

‘જહ ભવ્વત્તમકયગં ન ય નિચ્ચં એવ કિં ન બંધોઽવિ ? ।

કિરિયાફલજોગો જં એસો તા ન ખલુ એવં તિ ॥૧૪॥

ભવ્વત્તં પુણમકયગમણિચ્ચમો ચેવ તહસહાવાઓ ।

જહ કયગોઽવિ હુ મુક્ખો નિચ્ચોઽવિ ય ભાવવઙ્ગિચિત્તં ॥૧૫॥

એવં ચેવ યઽદિક્ષા(દિદિક્ષા) ભવબીજં વાસણા અવિજ્જા ય ।

સહજમલસદ્ધવચ્ચં વન્નિજ્જઈ મુક્ખવાઈહિં ॥૧૬॥’^{૩૮}

- આ ગાથાઓમાં જરાક પ્રકારાંતરે વર્ણવાઈ છે.

૮. એ જ રીતે, પ્રથમ સૂત્રગત ‘અણાહીજીવે, અણાદિજીવસ્સ ભવે, અણાદિકમ્મસંજોગણિવ્વત્તીએ’^{૩૯} એ વાક્યનો તથા પંચમસૂત્રગત ‘અણાહમં બંધો પવાહેણં’^{૪૦} એ વાક્યનો જ યુક્તિપ્રધાન અર્થવિસ્તાર, બીજી વિશિકા ની પ્રારંભની બારેક^{૪૧} ગાથાઓમાં જોવા મળે છે.

૯. પ્રથમ સૂત્રના ‘સુદ્ધધમ્મસંપત્તી પાવકમ્મવિગમાઓ, પાવકમ્મ-વિગમો તહાભવ્વત્તાદિભાવાઓ’^{૪૨} એ વાક્યનો ભાવાનુવાદ, ચોથી વિશિકા ની પ્રથમ ગાથા :

‘નિચ્છયો પુણ એસો જાયઙ નિયમેણ ચરમપરિયટ્ટે ।
તહમ્ભવ્વત્તમલક્ખયભાવા અચ્ચંતસુદ્ધુ ત્તિ ॥૧॥’^{૪૩}

આમાં, તેમ જ તે જ વિશિકા ની આઠમી ગાથાના પૂર્વાર્ધ:

‘એયંમિ સહજમલભાવવિગમઓ સુદ્ધધમ્મસંપત્તી ॥’^{૪૪}

આમાં સ્પષ્ટરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦. તૃતીય સૂત્રમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે :

‘તઓ અણુણ્ણાએ પડિવજ્જેજ્જ ધમ્મં । અણ્ણહા અણુવહે
ચેવોવહાજુત્તે સિયા । ધમ્મારાહણં ખુ હિયં સવ્વસત્તાણં । તહા તહેયં સંપાડે-
જ્જા । સવ્વહા અપડિવજ્જમાણે ચએજ્જ તે અટ્ટાણગિલાણોસ-
હથ્થચાગનાણં ।’^{૪૫}

આ પાઠની સાથે શ્રીહરિભદ્રાચાર્યે જ રચેલા ‘ધર્મબિન્દુ’ ગ્રંથનાં કેટલાંક સૂત્રો સરખાવી શકાય તેમ છે. આ રહ્યાં તે સૂત્રો :

‘તથા-ગુરુજનાદ્યનુજ્ઞેતિ ॥૨૩॥ તથા તથોપધ્યાયોગ ઇતિ ॥૨૪॥
દુઃસ્વપ્નાદિ-કથનમિતિ ॥૨૫॥ તથા વિપર્યયલિઙ્ગસેવેતિ ॥૨૬॥ દૈવજ્ઞેસ્તથા
નિવેદનમિતિ ॥૨૭॥ ન ધર્મે માયેતિ ॥૨૮॥ ઉભયહિતમેતદિતિ ॥૨૯॥
યથાશક્તિ સૌવિહિત્યાપાદન-મિતિ ॥૩૦॥ ગ્લાનૌષધાદિજ્ઞાતાત્ ત્યાગ
ઇતિ ॥૩૧॥’^{૪૬}

અહીં ખૂબી એ છે કે ‘ધર્મબિન્દુ’ નાં ઉપર લખેલાં સૂત્રો પૈકી ૨૩, ૨૪, ૨૫
આં અમુક સૂત્રોનો અનુવાદ, ઉપર નોંધેલ પંચસૂત્ર-પાઠમાં સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય
છે.^{૪૭} પંચસૂત્ર અને તેની ટીકા - બન્ને એક જ કર્તા-હરિભદ્રસૂરિની જ રચના છે
તેં વાતને આ બાબત પ્રબલ સમર્થન પૂરું પાડે છે.

૧૧. પાંચમા સૂત્રમાં આવતાં ‘ણ દિદિક્ખા અકરણસ્સ’ એ તથા ‘ણ
સહજાએ ણિવિત્તી’^{૪૮} એ આ બે વાક્યોના સંદર્ભ, ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ ના :

દિદક્ષાદ્યાત્મભૂતં તન્મુખ્યમસ્યા નિવર્તતે ।

પ્રધાનાદિનતેર્હેતુસ્તદભાવાન્ન તન્નતિઃ ॥૨૦૦॥

અન્યથા સ્યાદિયં નિત્યમેષા ચ ભવ ઉચ્યતે ॥૨૦૧॥^{૪૯}

આ બે શ્લોકો સાથે, અનુક્રમે મળી રહે છે.

૧૨. 'દિદક્ષા' શબ્દનો જૈન સાહિત્યમાં વિનિયોગ સૌ પ્રથમ શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિના ગ્રંથોમાં મળે છે, એમ મારી ધારણા છે. તેમના ગ્રંથો પૈકી :

(૧) 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ના ઉપર નોંધેલા ૨૦૦ના શ્લોકમાં દિદક્ષા શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

'યોગબિન્દુ' ના ૪૮૯માં શ્લોકમાં 'દિદક્ષાદિનિવૃત્ત્યાદિપૂર્વસૂર્યુદિતં તથા' એમ પૂર્વસૂરિઓ (ટીકા અનુસાર પતંજલિ વગેરે પૂર્વસૂરિઓ)ના હવાલા સાથે 'દિદક્ષા' શબ્દ પ્રયોજાયો છે.^{૫૦}

(૨) 'વિંશતિવિંશિકા' માં બીજી વિંશિકા ની ૧૬મી ગાથામાં 'એયં ચેવ દિદિક્ષા' એવો 'દિદક્ષા' શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. જો કે પ્રો. અભ્યંકરે સ્વીકારેલો અને પરંપરાથી પ્રસિદ્ધ પાઠ તો 'એવં ચેવ ચડિદિક્ષા' છે, જે અશુદ્ધ અને અસંગત જ છે. ત્યાં 'દિદિક્ષા' હોવાનું સ્વીકારીએ તો જ શુદ્ધિ અને અર્થસંગતિ થઈ શકે છે.^{૫૧}

(૩) 'ષોડશકપ્રકરણ' માં ૧૫મા ષોડશક ના આઠમા પદ્યમાં 'સામર્થ્યયોગતો યા તત્ર દિદક્ષેત્યસદ્ગશક્ત્યાઢ્યા । સનાલમ્બનયોગઃ'^{૫૨} - એવો પ્રયોગ છે. જો કે અહીં 'દિદક્ષા' નો અર્થ અન્ય ગ્રંથોમાં થાય છે તેવો નથી થતો. અહીં તો તે 'અનાલમ્બનયોગ' ના અર્થમાં 'દ્રષ્ટુમિચ્છા દિદક્ષા' એવી વ્યુત્પત્તિપૂર્વક વપરાયો છે. છતાં આપણે તો અહીં 'દિદક્ષા' શબ્દ સાથે પ્રયોજન છે, અને તે, એ શબ્દનો અર્થસંદર્ભ બદલાયા છતાં પણ કોઈ નિર્રર્થક જતું નથી.

સંભવ છે કે આ.હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે પોતાના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ આ શબ્દ પ્રયોજ્યો હોય. હવે આપણે એ જોવાનું છે કે એક 'ષોડશક' ને બાદ કરતાં, ઉપરોક્ત ત્રણ ગ્રંથોમાં, જે અર્થસંદર્ભમાં આચાર્યે 'દિદક્ષા' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, તે જ સંદર્ભમાં તે શબ્દ 'પञ्चसूत्र' માં પણ 'ण दिदिक्खा अकरणस्'^{૫૩} એ વાક્યમાં પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે.

૧૩. પञ्चસૂત્ર ના ચોથા સૂત્રમાં એક શબ્દ આવે છે 'સમંતભદ્ધા'.^{૫૪} આ. શ્રીહરિભદ્રાચાર્યનો મનગમતો શબ્દ લાગે છે. કેમ કે 'વિંશતિવિંશિકા' માં પણ,

મળે જુદા સંદર્ભમાં, આ શબ્દ “ જોવા મળે છે. ત્યાં તેનો અર્થ તે નામની ‘સર્વમંગલકારિણી પૂજા’ એવી થાય છે. ૧મા ષોડશક ના ૧૦મા શ્લોકમાં આ પૂજાને ‘વિઘ્નોપશમની’ નામે વર્ણવી છે, પણ તેના ટીકાકાર શ્રીયશોવિજયજીએ એ પૂજા ‘સમન્તભદ્રા’^{૫૬} તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાનું સૂચવ્યું છે જ.

૧૪. અને પંચસૂત્ર ના અંતિમ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે :

‘ન એસા અન્નેસિં દેયા । લિંગવિવજ્જિયાઓ તપ્પરિણ્ણા । તયણુગ્ગહટ્ઠાએ આમકુંભોદગનાણં । એસા કસ્સા ત્તિ વુચ્ચઈ ।’^{૫૭} इत्यादि.

આ વાક્યોમાં છે તેવો જ ભાવ દર્શાવતો ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ નો અંતભાગ જુઓ :

‘हरिभद्र इदं प्राह नैतेभ्यो देय आदरात् ॥२२६॥

अवज्ञेह कृताऽल्पाऽपि यदनर्थाय जायते ।

अतस्तत्परिहारार्थं न पुनर्भावदोषतः ॥२२७॥’^{૫૮}

શાબ્દિક તપાવત છતાં બન્ને સંદર્ભોનું આર્થિક સામ્ય અહીં ધ્યાનપાત્ર છે.

ઉપર નોંધેલા તમામ સંદર્ભો સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે ‘પંચસૂત્ર’-મૂળના પણ પ્રણેતા ભગવાન હરિભદ્રસૂરિ સ્વયં જ છે. એ સિવાય તેમના અન્ય અનેક ગ્રંથોના અનેક સંદર્ભ સાથે, ‘પંચસૂત્ર’ ના સંદર્ભોનું આટલી હદે સામ્ય સંભવે નહિ.

આમ છતાં, જો ‘પંચસૂત્ર’ ને આ.હરિભદ્રસૂરિની પૂર્વે થયેલા કોઈ અજ્ઞાત ચિરંતન આચાર્યની જ રચના લેખવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે, તો ઉપરના, ‘પંચસૂત્ર’ ના સંદર્ભો સાથે સરસાવવામાં આવેલા, હરિભદ્રાચાર્યના અન્યાન્ય ગ્રંથોના સંદર્ભો તેમ જ તેમાં નિરૂપિત પદાર્થોને, હરિભદ્રાચાર્યે ‘પંચસૂત્ર’ માંથી શાબ્દિક તેમ જ આર્થિક રીતે ઊછીના લીધા હોવાનું આપણે માનવું પડશે, અને એ સાથે જ આ ગ્રંથોની / વિચારોની / રજૂઆતની હરિભદ્રીય મૌલિકતા સમાપ્ત થઈ જશે, જે કોઈ રીતે સ્વીકાર્ય ન ગણાય.

૬. પં. બેચરદાસ દોશીએ નોંધ્યું છે કે, ‘વૈયાકરણોએ શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાકૃતના ત્રણ પ્રકાર જણાવેલ છે : ૧. સંસ્કૃતજન્ય પ્રાકૃત ; ૨. સમસંસ્કૃત

પ્રાકૃત અને ૩. દેશ્ય પ્રાકૃત. પ્રસ્તુત (હેમચન્દ્રીય પ્રાકૃત) વ્યાકરણ પહેલા પ્રકારને લગતું છે.^{૫૯}

આ વિધાનને સામે રાખીને તપાસીએ તો પચ્ચસૂત્ર (મૂઝ)ની ભાષા પણ હેમચન્દ્રીય વ્યાકરણની મર્યાદાઓમાં સમાઈ શકે તેવી સંસ્કૃતજન્ય પ્રાકૃત ભાષા હોવાનું પ્રતીત થાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિના ‘વિશંતિવિશિકા’ આદિ ગ્રંથોની ભાષા આવી જ છે એવું, એ ગ્રંથોમાં ડગલે ને પગલે તેમણે પ્રયોજેલા સંસ્કૃતસમ અને સંસ્કૃતભવ શબ્દો જોતાં અસંદિગ્ધપણે સમજાય છે. અને આવું જ આ ‘પચ્ચસૂત્ર’ નું પણ છે, તેથી પણ આ કૃતિ શ્રીહરિભદ્ર-પ્રણીત હોવાનું માની શકાય તેમ છે.

જો કે કેટલાક વિદ્વાનોએ પચ્ચસૂત્ર ની ભાષા પ્રાકૃત (જૈન મહારાષ્ટ્રી) નહિ, પણ આગમોમાં પ્રયોજાઈ છે તેવી-અર્ધમાગધી ભાષા હોવાનું માનવું છે. પરંતુ તેમણે આમ માનવા પાછલ્લાં કોઈ કારણો કે પ્રમાણો દર્શાવ્યાં નથી. સંભવ છે કે ‘અણાઈ જીવે, ભવે, કમ્મસંજોગનિવ્વત્તિએ , દુક્ખસ્થે, દુક્ખફલે’^{૬૦} इत्यादि प्रयोगોમાં પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં ‘એ’ કારનો પ્રયોગ જોડેને એ વિદ્વાનો આની ભાષાને અર્ધમાગધી કહેવા પ્રેરાયા હોય. પણ એની સામે, આ કૃતિમાં જ અન્યત્ર અનેક સ્થલોએ , ‘રાગદ્વોસવિસપરમમંતો, કેવલિપણ્ણત્તો ધમ્મો, સરણમુવગઓ, વિવરીઓ ચ સંસારો, અણવટ્ઠિય-સહાવો’^{૬૧} વગેરે પ્રયોગોમાં પ્રથમા-એકવચનમાં, પ્રાકૃત ભાષામાં જે પ્રયોજાતા ‘ઓ’ કારનો થયેલો ઉપયોગ જો તેમણે ધ્યાનમાં લીધો હોત, તો તેમણે આવું વિધાન કરવાની ઉતાવળ ન કરી હોત. ડૉ. કુલકર્ણી તો વિન્ટરનિટ્ઝને ટાંકીને ‘આગમોત્તરકાલીન જૈન રચનાઓ જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં છે, હરિભદ્રની અન્ય રચનાઓની ભાષા પણ જૈન મહારાષ્ટ્રી જ છે, જ્યારે ‘પચ્ચસૂત્ર’ ની ભાષા અર્ધમાગધી-ગદ્યાત્મક છે, તેથી આ હરિભદ્રાચાર્યની નહિ, પણ તેમનાથી પૂર્વની રચાયેલી કૃતિ છે,’ એવું તારણ આપે છે.^{૬૨} પરંતુ હરિભદ્રાચાર્યના અન્ય ગ્રંથોની અને પચ્ચસૂત્રની ભાષામાં જણાતું વિલક્ષણ સામ્ય અને ઉપર કહ્યું તેમ સંસ્કૃતસમ-સંસ્કૃતભવ ભાષાપ્રયોગોનું પણ સામ્ય, સ્વયં પ્રમાણિત કરે છે કે આ કૃતિ અર્ધમાગધીમાં નથી, પણ પ્રાકૃતમાં જ છે.

वळी, डॉ. कुलकर्णींनी ए दलील के, 'आ कृति अर्धमागधीमां-गद्यमां छे तेथी ते हरिभद्रप्रणीत मानी शकाय नहि, केम के तेमनी बीजी कृतिओ तो प्राकृतमां छे', ए पण न मानी शकाय तेवी छे. शुं एक ज कर्ता जुदी जुदी भाषाओ अने शैलीओ न प्रयोजी शके ? शुं एक कर्ता पद्यमां तेम ज गद्यमां पण लखी न शके ? वस्तुतः आ बाबत तो एक ज कर्ताना विपुल भाषाज्ञाननी अने व्यापक प्रतिभानी द्योतक बनी रहे तेवी छे.

७. बीजी एक महत्त्वनी बाबत ए छे के 'पञ्चसूत्र' चिरन्तनाचार्य नी रचना होवानुं मनाय छे, अने ए 'चिरन्तन आचार्य' नुं नाम अज्ञात छे एम मानीने ज आपणे आजपर्यंत चाल्या छीए. प्रश्न ए थाय छे के आ चिरन्तनाचार्य आज्ञे आपणा माटे अवश्य चिरन्तन गणाय अने तेथी ते कदाच अज्ञात पण होवानुं स्वीकारी लईए. परंतु आ.हरिभद्रसूरि माटे आ चिरन्तनाचार्य अने तेमनुं नाम अज्ञात होय ए केवी सीते मानी शकाय ? डॉ. कुलकर्णीए अनुमान्युं छे के आ चिरन्तनाचार्य ते हरिभद्रसूरिथी आशरे १०० वर्ष के तेथी थोडा वधु वखत पहेला थया होवा जोइए.^{६३} अने आपणे पञ्चसूत्र ने Post-canonical रचना मानीने चालवानुं होय तो डॉ. कुलकर्णीनुं आ अनुमान स्वीकारवुं ज जोइए. हवे विचारि ए के पोतानाथी सौ-बसो वर्ष पूर्वे ज थयेला चिरन्तनाचार्यना नामथी श्रीहरिभद्रसूरिजी अजाण अने अपरिचित होय एवं बनवुं संभवित अने बुद्धिगम्य गणाय खरुं ?

वास्तवमां हरिभद्रसूरिथी, आ कृतिनी जेम ज तेना कर्ता पण-जो होय तो-अजाण्या न ज होइ शके. अने जो ते पोते आ सूत्रकारने जाणता होय तो तेमनो नामोल्लेख कर्या विना न ज रहे. छातां तेमणे तेम नथी कर्युं, ते मुद्दे आपणने तेमने ज सूत्रकार तरीके मानवा तरफ दोरी जाय छे.

उपरनी विस्तृत विचारणानुं फलित ए छे के 'पञ्चसूत' नी टीकानी जेम ज, तेना मूळ सूत्रना प्रणेता पण श्रीहरिभद्रसूरिजी महाराज ज छे ; अने ए सिद्ध थवानी साथे ज, आ लेखना आरंभमां आपेला, प्रो. वी. एम. शाह, प्रो. के. वी. अभ्यंकर, प्रो. ए. एन. उपाध्ये तथा डॉ. वी. एम. कुलकर्णी - ए चार विद्वानोए

નોંધેલી ને પરંપરાગત રીતે પ્રવર્તતી માન્યતા અને તેને પોષનારી યુક્તિઓ આપોઆપ નિર્બળ તથા નિર્મૂળ ઠરે છે. ચિરન્તનો એટલે પ્રાચીન કોઈ એક કે અનેક આચાર્યો દ્વારા આ સૂત્રો રચાયાં હશે એવી, અને એ ચિરન્તનોએ પોતે અજ્ઞાત રહેવાનું પસંદ કરીને આ સૂત્રોને સમસ્ત સંઘની મિલ્કત થવા દીધી હશે એવી તમામ કલ્પનાઓ પળ, આથી, વ્યર્થ બને છે.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ કૃતિ હરિભદ્રસૂરિકર્તૃક હોવા છતાં તેના કર્તા વિશે ભ્રાંતિ / ગરબડ ક્યાંથી / ક્યારે જન્મી ?

આ અંગે વિચાર અને તપાસ કરતાં જણાય છે કે વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં કે તે આસપાસ આ ગરબડ શરૂ થઈ હોવી જોડે. 'પંચસૂત્ર' ની ઉપલબ્ધ ત્રણ પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં, જે ૧૨માથી ૧૪મા સૈકાના ગાઢાની હોવાનો પૂરો સંભવ છે તેમાં, મુનિ શ્રીજંબૂવિજયજીએ નોંધ્યું છે તેમ, ક્યાંય તેના કર્તા વિશે નોંધ છે નહિ. તેમાં તો ફક્ત 'સમત્તં પંચસૂત્ર'^{૬૪} એ પ્રકારનો જ નિર્દેશ છે. આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે તે ગાઢામાં આના કર્તૃત્વ વિશે કોઈ ગરબડ નહિ હોય.

૧૫મા શતકમાં કોઈ વિદ્વાન સાધુએ તૈયાર કરેલી મનાતી 'બૃહટ્ટિપનિકા' નામની જૈન ગ્રંથોની સૂચિમાં સૌ પ્રથમ આવી નોંધ જોવા મળે છે.

પાંચસૂત્રં પ્રાકૃતમૂલમ્ , સૂત્રાણિ ૨૧૦.

વૃત્તિશ્ચ હરિભદ્રી ૮૮૦.^{૬૫}

આ નોંધમાં 'પંચસૂત્ર' ના કર્તા વિશે કોઈ ઉલ્લેખ નથી, અને તેની ટીકા 'હરિભદ્રી' છે તેવી નોંધ છે. તે ઉપરથી ભ્રાંતિ પેદા થઈ હોય તો ના ન કહેવાય. જોકે જરાક સૂક્ષ્મ રીતે આ નોંધને વિચારીએ તો 'પાંચસૂત્રં પ્રાકૃતમૂલમ્ , સૂત્રાણિ ૨૧૦ વૃત્તિશ્ચ હરિભદ્રી ૮૮૦' આમ સઢંગ ગોઠવીને તેનો અર્થ એવો કરીએ કે 'પંચસૂત્ર-પ્રાકૃતભાષામાં મૂળ, સૂત્ર ૨૧૦ ; અને (તેની) વૃત્તિ (શ્લોકમાન ૮૮૦) - હરિભદ્રીય', તો આમ 'વ' શબ્દની સહાયથી સૂત્ર ને વૃત્તિ - બન્ને માટે 'હરિભદ્રી' શબ્દ પ્રયોજાયો હોવાનું (અને 'વૃત્તિ' શબ્દની સાથે આવી જવાને કારણે સ્ત્રીલિંગે તે પ્રયોજાયો હોવાનું) નકારી ન શકાય. અલબત્ત, આ જરાક

ક્લિષ્ટ કલ્પના છે ; અને સામાન્યતઃ તો સૌ, સૂત્રકારનું આમાં નામ નથી, ફક્ત વૃત્તિપરક જ ‘હારિભદ્રી’ એવો ઉલ્લેખ છે, તેવો સહેલો અર્થ જ માનવા પ્રેરાય. પણ આ નોંધમાં સૂત્રકારના નામ પરત્વે ‘ચિરન્તનાચાર્યકૃતં’ કે ‘અજ્ઞાતકર્તૃકં’ એવું કશું જ છે નહિ, એ નોંધપાત્ર બાબત છે, અને તે ઉપરના ક્લિષ્ટ લાગતાં અર્થઘટનને પુષ્ટિ આપનારી બાબત બને છે. પણ આવું કાંઈક વિચારવાને બદલે કોઈકે આ સૂત્રને, આવી નોંધ જોઈને, અજ્ઞાતકર્તૃક કલ્પી લીધું હોવું જોઈએ. અને તેથી / ત્યાંથી જ ગરબડનો આરંભ થયો હશે.

આ પછી, સત્તરમા શતકમાં લખાયેલી ‘પંચસૂત્ર’ની બે હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓ જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એ સમયમાં કે એથી થોડા પહેલાના સમયથી, સૂત્રકાર અને ટીકાકાર જુદા જુદા હોવાની અને સૂત્રકારનું નામ અજ્ઞાતપ્રાય હોવાથી ભ્રાંતિ સ્થિર થઈ ગઈ હશે. આ પુષ્પિકાઓ આ પ્રકારની છે : ‘સમત્તં પञ्चસૂત્રકં ॥ છ ॥ કૃતં ચિરન્તનાચાર્યૈર્વિવૃતં ચ યાકિનીમહત્તરાસૂનુ-શ્રીહરિભદ્રાચાર્યૈઃ ॥’^{૬૬}

કદાચ આ અરસામાં લખાયેલી કોઈ બીજી હસ્તપ્રતોમાં પણ આવી પુષ્પિકા હોય તો તે સંભવિત છે. અને આવા જ ઉલ્લેખોને લીધે ‘પંચસૂત્ર’ ના કર્તા વિશે ભ્રાંતિ ધારણા અને પરંપરા પેદા થઈ હોય એ સમજવું હવે અઘરું નથી. આવી ગરબડ પેદા કરનારી પુષ્પિકાઓનું સીધું પરિણામ એ આવ્યું કે ‘પંચસૂત્ર-ટીકા’ ને અંતે ટીકાકારે એટલે કે ગ્રંથકારે ‘પંચસૂત્રકટીકા સમાપ્તા’ એવા વાક્યની પછી મૂકેલ ‘કૃતિઃ સિતામ્બરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય, ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસૂનોઃ’ એ વાક્યને ‘પંચસૂત્ર’-મૂળ સૂત્ર તથા ટીકા- એ બન્નેના સંદર્ભમાં લેવાને બદલે, આ વાક્ય ફક્ત ટીકાપરક છે એવું માની લેવામાં આવ્યું.

અને, આ માન્યતાને પોષણ આપે તેવી બીજી બાબત એ છે કે શ્રીહરિભદ્રાચાર્યની કોઈપણ કૃતિના અંતભાગમાં ‘ભવવિરહ’ શબ્દ હોય જ છે, તે આ સૂત્રના અંતમાં ક્યાંય જોવા મળતો નથી. આથી આ સૂત્ર ભવવિરહાઙ્ક આચાર્યનું નથી એ માન્યતા વધુ ટૂંક થઈ પડી.

હવે જ્યારે આપણને જાણ થાય છે કે આ રચના ‘ચિરન્તનાચાર્ય’ ની

હોવાની માન્યતા તો સત્તરમા શતક કરતાં બહુ વધુ જૂની નથી ત્યારે, અને ઉપર વિસ્તારથી ચર્ચેલા, આ સૂત્ર હરિભદ્રસૂરિ-પ્રણીત હોવા અંગેના પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં છે ત્યારે, પંચસૂત્રના અંતે મૂકેલું 'કૃતિ: સિતામ્બરાં' એ વાક્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીનું પોતાનું જ છે અને તે, સૂત્ર તથા ટીકા-બંનેના સંદર્ભમાં પ્રયોજાયેલું છે, એ નક્કી થાય છે. વળી, 'ભવવિરહ' શબ્દનો સાક્ષાત્ પ્રયોગ ભલે નથી થયો, પણ ભંગ્યંતરથી એ શબ્દનો ભાવ તો કર્તાએ મૂક્યો છે. 'ભવવિરહ' એટલે 'મોક્ષ'. તેની યાચના કે આશંસા તેમણે દરેક કૃતિને અંતે કરી હોય છે. સામાન્યતઃ આ આશંસા 'ભવવિરહ' શબ્દ દ્વારા નિષેધાત્મક કે નકારાત્મક રૂપે-ભવનો વિરહ (મોક્ષ) હો !-એ રીતે તેઓ રજૂ કરે છે. 'પંચસૂત્ર' ના છેલ્લા વાક્યમાં પણ કર્તાએ મોક્ષની આશંસા તો વ્યક્ત કરી જ છે, પણ તે વિરહ શબ્દથી નહિ, કિંતુ 'નિઃશ્રેયસ' શબ્દ દ્વારા. વિધેયાત્મક કે હકારાત્મક રૂપે કરી છે. જુઓ પંચસૂત્રનું અંતિમ વાક્ય:

‘એસા કરુણ તિ વુચ્ચઈ એગંતપરિસુદ્ધા અવિરાહણાફલા તિલોગનાહબહુમાણેણં નિસ્સેયસસાહિગ તિ પવ્વજ્જાફલસુત્તં ॥’^{૬૭}

જો વિરહ શબ્દ માટે જ આગ્રહ સેવવામાં આવે, તો તે આ 'પંચસૂત્ર'ની હરિભદ્રસૂરિ-પ્રણીત મનાતી ટીકાના અંતભાગમાં પણ ક્યાંય 'વિરહ' શબ્દ જોવા મળતો નથી, તેથી ટીકાને પણ હરિભદ્રસૂરિ-પ્રણીત માનવામાં બાંધો આવશે. આથી 'નિઃશ્રેયસ' શબ્દને જ ભવવિરહનો પર્યાય સમજીને આ કૃતિને શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ સાથે સાંકળવામાં પૂરતું ઔચિત્ય છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ગ્રંથ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથકારો કે વૃત્તિકારો કોઈ નોંધ કે નિર્દેશ આપે છે કે કેમ ? તે દિશામાં ઓળખ કરતાં નીચે નોંધેલા બે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

હરિભદ્રસૂરિએ કયા કયા ગ્રંથો રચ્યા છે એની નોંધ પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન લેખકોએ આપી છે. તેમાં આપણે અહીં પ્રાચીન નોંધો વિશે વિચારીશું.

(૧) 'ગણહરસદ્ધસયગ' ઉપર સુમતિગણિએ વિ.સં. ૧૨૯૫માં સંસ્કૃતમાં બૃહદ્વૃત્તિ રચી છે. ગા. ૫૫ની વૃત્તિમાં એમણે હરિભદ્રસૂરિની કૃતિઓ ગણાવી છે.

પન્ચવસ્તુક-ઉપદેશપદ-પન્ચાશક-અષ્ટક-ષોડશક-વિંશિકા-
લોકતત્ત્વનિર્ણય-ધર્મબિન્દુ-યોગબિન્દુ-યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય-દર્શનસત્તિકા-
નાનાચિત્રક-બૃહન્મિથ્યાત્વમથન-પન્ચસૂત્રક-સંસ્કૃતાત્માનુશાસન-
કોશાદિ-શાસ્ત્રાણાં ગાવઃ ॥

‘ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ’ (પૃ. ૫૨)માં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૧૧ ગ્રંથોનો
ઉલ્લેખ છે : (પ્રબંધકોશ, પૃ. ૨૫)

૧. અનેકાંતજયપતાકા, ૨. અષ્ટક, ૩. નાણાયત્તક, ૪. ન્યાયા-
વતારવૃત્તિ, ૫. પંચલિંગી, ૬. પંચવસ્તુક, ૭. પંચસૂત્રક, ૮. પંચાશત્ ,
૯-૧૦૮. સો શતક, ૧૦૯. શ્રાવકપ્રજ્ઞસિ, ૧૧૦. ષોડશક, ૧૧૧. સમરા-
દિત્યચરિત્ર.^{૬૮}

આ ઉલ્લેખ દ્વારા સ્પષ્ટ છે કે ‘પન્ચસૂત્રક’ એ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યની જ કૃતી
હતી, અને તે વિશે, ચૌદમા સૈકા સુધી તો કોઈ વિસંવાદ ન જ હતો.

શ્રી હી. ર. કાપડિયા નિર્દેશે છે તેમ તો ગણધરસાર્ધશતકની પદ્યમંદિરગણિ
(સં. ૧૬૭૬) કૃત વૃત્તિ પળ ઉપરોક્ત યાદીને જ દોહરાવે છે ; તેથી સત્તરમા
શતકમાં પળ ‘પંચસૂત્ર’ અન્ય કર્તાનું હોવાની ધારણા જાણી પ્રચલિત ન હતી તે
સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમ, અંતરંગ અને બહિરંગ પરીક્ષણોના પરિપાકથી પ્રાપ્ત થતાં
પ્રમાણોના આધારે પન્ચસૂત્ર મૂળ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકર્તૃક જ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ પન્ચસૂત્ર એ શ્રીહરિભદ્રાચાર્યના જીવનની પરવર્તી એટલે કે જીવનના
સંધ્યાકાળે તેમણે રચેલી, પોતાના જીવનના તથા જીવનભર કરેલા શાસ્ત્રસેવનના
નિષ્કોડરૂપ રચના હોવી જોઈએ. યોગમાર્ગમાં, યોગની ઉચ્ચત ભૂમિકા પર સ્વયં
આરૂઢ થઈ ગયા પછીની સહજ આત્મમસ્તીની અનુભૂતિની સહજ અભિવ્યક્તિરૂપ
આ કૃતિ હોય તો ના નહિ. ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ માં ચર્ચેલી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ
આ સૂત્રમાં એકદમ ટૂંકાં વાક્યોમાં પળ સંભવતઃ ત્યાં કરતાં વધુ સરસ રીતે રજૂ
થઈ છે તે જોતાં, તેમ જ ‘પન્ચસૂત્ર-વૃત્તિ’ માં એક સ્થાને ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ નું^{૬૯}
ઉદ્ધરણ પોતે જ ટાંક્યું છે તે જોતાં, આ કૃતિ, ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ વગેરે ગ્રંથોની
રચના પછીથી જ રચાઈ હશે તેમ માની શકાય. તેઓએ પહેલાં અન્યાન્ય વિષયોના

अनेक ग्रंथो रच्या हशे, अने जीवनना उत्तरार्धमां, वार्धक्यने खोळे बेठा हशे तेवा काळमां, योगविषयक ग्रंथो रच्या हशे, अने तेमां पण 'पञ्चसूत्र' नुं स्थान सौथी छेछुं के छेल्ली कृतिओ पैकी एक तरीकेनुं हशे. प्रो. अभ्यंकर पण आ मुद्दा परत्वे पोतानो मत आवो ज नोंधे छे :

‘एतै रचितानां तेषां तेषां ग्रन्थानां क्रमप्रतिपादने टीकाग्रन्थाः प्रायः प्रथमं रचिता अनन्तरं धर्मकथा रचितास्तदनन्तरमनेकान्तजयपताका-लोकतत्त्वनिर्ण-यादयः प्राधान्येन जैनसिद्धान्तप्रतिपादनपरा ग्रन्था निर्मितास्तदनन्तरं षड्दर्शनसमु-च्चय-शास्त्रवार्तासमुच्चय-पञ्चाशकादयो दर्शनग्रन्थास्तदनन्तरं च योगदर्शनप्रति-पादकौ योगबिन्दु-योगदृष्टिसमुच्चयौ रचिताविति भाति । सर्वेषामन्ते परिणतप्रज्ञैरे-भिरागमसारभूतः स्वकीयग्रन्थप्रतिपादितानां विविधानां विषयाणां सङ्ग्रह-स्थानभूतश्चासौ विंशतिविंशिकानामा ग्रन्थो निर्मायीति ।’^{१००} आमां आपणे हवे उमेरी शकीए के ‘तदन्तरं योगमार्गारूढैरेभिरन्तिमतमे निजे जीवनभागे पञ्चसूत्रकस्य सटीकस्य रचना सन्दृष्ट्वा स्यादिति ।’

उपरनी चर्चाथी एवी कल्पना स्फुरे छे के आपणे त्यां कदाच बे प्रकारनी ग्रंथरचना-पद्धति हशे : १. उत्तरोत्तर ग्रंथोमां पूर्व पूर्व ग्रंथ-प्रतिपादित विषयनुं विस्तरण करवानी पद्धति ; अने २. पूर्व पूर्व ग्रंथोमां निरूपित विषयोनों उत्तरोत्तर ग्रंथोमां संक्षेप करवानी पद्धति. भगवान हरिभद्रसूरि विशे एम कही शकाय के तेमणे आ बीजी पद्धति अपनावी होवी जोईए. स्पष्टताथी समजाववा माटे आम कही शकाय के तेमणे :

१. पञ्चाशक
२. विंशिका
३. षोडशक
४. अष्टक
५. पञ्चसूत्रक

आ क्रमे पोतानी कृतिओ रची होय तो ते बनवाजोग छे.

अंतमां उमेखुं जोईए के श्रीहरिभद्राचार्यनी प्रसिद्धि १४४४ प्रकरणोना

પ્રણેતા લેખે આપણે ત્યાં છે. તેમના રચેલાં થોડાંક પ્રકરણો તથા થોડાંક ટીકાગ્રંથો (જેના મૂળ ગ્રંથો અન્ય મહર્ષિ-રચિત હોય) ઉપલબ્ધ છે. એમાં આપણી પાસે જે થોડાંક પ્રકરણ ગ્રંથો-ખાસ કરીને જે ગ્રંથોનાં નામોમાં સંખ્યાવાચક શબ્દો પ્રયોજાયા છે તે ગ્રંથો-ઉપલબ્ધ છે તેમાં, ‘પંચસૂત્ર’ પળ હરિભદ્રસૂરિકર્તૃક હોવાનો નિર્ણય થવાથી, એક ઉત્તમોત્તમ કૃતિનો-પ્રકરણનો ઉમેરો થાય છે, જે ઘણા સદ્ભાગ્યની અને હર્ષની ઘટના છે.

ટીપ્પણો

૧. બી.એલ.સિરિઝ ક્ર.૨ ; આચાર્યશ્રીહરિભદ્રસૂરિગ્રન્થમાલા ક્ર.૧
પ્રધાનસંપાદક: વા.મ. કુલકર્ણી, સં.મુનિ જંબૂવિજયજી, ઈ. ૧૯૮૬.
૨. પંચસૂત્ર, સંપા. વી.એમ.શાહ, ઈ. ૧૯૩૪. Introduction p.17.
૩. એજન, પૃ. ૨૦.
૪. એજન, Foreword p.69.
- ૫-૬. પંચસૂત્રકમ્ , સં. મુનિ જંબૂવિજય, ઈ. ૧૯૮૬. Introduction p.33.
૭. એજન, પ્રસ્તાવના પૃ. ૪-૫.
૮. એજન, પૃ. ૮૦.
૯. એજન, પૃ. ૭૯.
૧૦. એજન, પૃ. ૮૧.
૧૧. એજન, પૃ. ૮૦.
૧૨. એજન, પ્રસ્તાવના-પૃ. ૩.
૧૩. એજન, પૃ. ૮૦-૮૧.
૧૪. એજન, પૃ. ૨૪.
- ૧૫-૧૬. એજન, પૃ. ૮૦-૮૧.
- ૧૭-૧૮. એજન, પૃ. ૨૪.
૧૯. ધર્મપરીક્ષા, પ્રકાશક: જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૯૮, પૃ. ૨૩-૨૪.
૨૦. પંચસૂત્રકમ્ , સં. મુનિ જંબૂવિજય, ઈ. ૧૯૮૬, પ્રસ્તાવના પૃ. ૪.

२१. एजन, पृ. ५०-५३-५४.
२२. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ७०.
२३. षोडशकप्रकरणम्, प्र. श्रीमहावीरस्वामी जैन संघ-मुंबई, ई. १९८४, पृ. ७०.
२४. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ४५-४६.
२५. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ३७.
२६. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ५७.
२७. षोडशकप्रकरणम्, प्र. श्रीमहावीरस्वामी जैन संघ-मुंबई, ई. १९८४, पृ. १०.
२८. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ५८.
२९. षोडशकप्रकरणम्, प्र. श्रीमहावीरस्वामी जैन संघ-मुंबई, ई. १९८४, पृ. १०.
३०. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ७०.
३१. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ६१.
३२. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ७५.
३३. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ६३.
३४. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ६८.
- ३५-३६. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ६३.
३७. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ७३.
३८. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ६.
- ३९-४०. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ३.
४१. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ४-५-६.
४२. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ७१.
- ४३-४४. विंशतिर्विशिका, सं. के. वी. अभ्यंकर, ई. १९३२, पृ. ११-१२.
- ४५-४६-४७. पञ्चसूत्रकम्, सं. मुनि जंबूविजय, ई. १९८६, पृ. ३७-४०.
४८. एजन, पृ. ७३.
४९. हारिभद्रयोगभारती, प्र. दिव्यदर्शन ट्रस्ट, मुंबई, सं. २०३६, पृ. १२३.

૫૦. એજન, પૃ. ૨૮૬.
 ૫૧. વિંશતિવિંશિકા, સં. કે. વી. અભ્યંકર, ઈ. ૧૯૩૨, પૃ. ૬.
 ૫૨. ષોડશકપ્રકરણમ્ , પ્ર. શ્રીમહાવીરસ્વામી જૈન સંઘ-મુંબઈ, ઈ. ૧૯૮૪, પૃ. ૮૫.
 ૫૩. પંચસૂત્રકમ્ , સં. મુનિ જંબૂવિજય, ઈ. ૧૯૮૬, પૃ. ૭૩.
 ૫૪. એજન, પૃ. ૭૬.
 ૫૫. વિંશતિવિંશિકા, સં. કે. વી. અભ્યંકર, ઈ. ૧૯૩૨, પૃ. ૨૪.
 ૫૬. ષોડશકપ્રકરણમ્ , પ્ર. શ્રીમહાવીરસ્વામી જૈન સંઘ-મુંબઈ, ઈ. ૧૯૮૪, પૃ. ૮૫.
 ૫૭. પંચસૂત્રકમ્ , સં. મુનિ જંબૂવિજય, ઈ. ૧૯૮૬, પૃ. ૭૮-૭૯.
 ૫૮. હરિભદ્રયોગભારતી, પ્ર. દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, સં. ૨૦૩૬, પૃ. ૧૨૯.
 ૫૯. પ્રાકૃત વ્યાકરણ, લે. પં. બેચરદાસ દોશી, પ્ર. ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર-અમદાવાદ, ઈ. ૧૯૨૫, 'પ્રવેશ'-પૃ. ૧૨.
 ૬૦. પંચસૂત્રકમ્ , સં. મુનિ જંબૂવિજય, ઈ. ૧૯૮૬, પૃ. ૩.
 ૬૧. એજન, પૃ. ૧૧-૧૩-૩૬.
 ૬૨-૬૩. એજન, Introduction પૃ. ૩૩.
 ૬૪. એજન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪.
 ૬૫. એજન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩.
 ૬૬. એજન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪.
 ૬૭. એજન, પૃ. ૮૦
 ૬૮. હરિભદ્રસૂરિ: જીવન અને કવન, લે. હીરાલલ ર. કાપડિયા, પૃ. ૪૮-૪૯ (ઉત્તરખંડ), પ્ર. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા.
 ૬૯. પંચસૂત્રકમ્ , સં. મુનિ જંબૂવિજય, ઈ. ૧૯૮૬, પૃ. ૬૬.
 ૭૦. વિંશતિવિંશિકા, સં. કે. વી. અભ્યંકર, ઈ. ૧૯૩૨, પ્રાસ્તાવિકાં નિવેદન પૃ. ૭.

